

УДК 599 (477:54)

ССАВЦІ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ЇХ ВИДОВЕ БАГАТСТВО

Олександр ЗОРЯ

Ссавці Харківської області та їх видове багатство. — О. Зоря. — В Україні у 50–ті роки ХХ–го ст. було відмічено 101 вид ссавців, у сучасному списку — 132 види. На теренах Харківщини в 50–ті роки ХІХ ст. нараховували 48 видів ссавців, у 50–70–ті ХХ ст. — 61 вид. За 1981–2004 роки автором зібрано дані про зустрічі 66 видів ссавців, а також припущена можливість зустрічі ще з 15 видами.

Ключові слова: фауна, таксономія, ссавці, видовий склад, Харківська обл., Україна.

Адреса: Харківська обласна СЕС, вул. Пролетарська 3, Харків, 61050, Україна. E-mail: oblses@online.kharkiv.com.

Mammals of the Kharkiv province and species richness. — A. Zorya. — Results of systematic revision with the analysis of taxonomic history of the mammals Kharkiv Region (1981–2004). Mammals of Ukraine to count 1952 year — 101 species, to count 1999 year — 132 species. Mammals of Kharkiv Region to count 1853 year — 48 species, to count 1978 year — 61 species, to count 2004 year — 66 species, it is possible again 15 species.

Key words: fauna, taxonomy, mammals, species composition, Kharkiv Region, Ukraine.

Address: Kharkivska Regional Sanitary-Epidemiological Station, 3 Proletarska str., Kharkiv, 61050, Ukraine. E-mail: oblses@online.kharkiv.com.

Вступ

Харківська область розташована на північному сході України і займає більше 6 % її території. Найбільшу частину області займають сільськогосподарські землі — 79,0%, ліси — 13,2%, під водою 2,9% [28]. Наявність тут лісостепової і степової фізико-географічних зон сприяли формуванню в ньому специфічного видового біорізноманіття ссавців. З ХVІІІ ст. різні автори описували склад і особливості теріофауни регіону [1, 8, 30, 31, 35, 39, 40, 43, 47, 49, 50, 52, 53, 55, 67, 68, 75], або окремі види та їх угруповання [3, 4, 20, 22, 26, 32–34, 38, 48, 51, 56, 58, 61, 62, 65, 71–74, 77–80].

Відомості про сучасну теріофауну дотепер є фрагментарними. У зв'язку з цим видовий склад теріофауни потребує ревізії. Крім того, в останні часи відбулися зміни в систематизуванні назв ссавців [10, 12, 15, 18, 21, 23, 25, 46, 60, 70].

Матеріал та методи

До списку включено види, що спостерігалися на теренах Харківщини у ХХ ст. Матеріал зібрано у 1981–2004 рр. під час поїздок автора і його колег в різні райони Харківської обл., завдяки усним повідомленням і звітам мисливців обласної і районних рад УТМР, а також при аналізі літератури. Видовий склад мишоподібних гризунів і мідичь з'ясували при застосуванні метода пастко-діб (принада загальноприйнята, у дощі робили "sandwich" з морквою чи буряком), а також при аналізі

кісткових залишків в екскрементах і pelletках хижаків, візуальних спостереженнях тощо. Ідентифікацію деяких видів гризунів, що потребували уваги при визначенні видової належності, проводили камеральними (мишаки лісовий і уральський, полівки лугова і звичайна), у т. ч. генетичними (полівки лугова та польова) методами.

Латинські і українські назви ссавців подано згідно із сучасною номенклатурою [15, 17, 23 та ін.]. Види поділено на 5 категорій чисельності, відповідно до їх присутності в регіон [18, 24]: чисельний, звичайний, нечисленний, рідкісний, випадковий. Також вказано категорію "інтродуковані" і 2 оцінки охоронних категорій: "потребує охорони" і "потребує регулювання чисельності".

Сучасний стан теріофауни

Ряд Erinaceiformes – Їжакоподібні

Ряд включає 1 родину, 1 рід та 1 вид. Вид чисельний.

Родина Erinaceidae Fisher, 1814 – Їжакові

1. *Erinaceus concolor* Martin, 1838 – Їжак білочеревий. Чисельний вид регіону. Дотепер вважали, що в Харківській області, як і в Україні взагалі, зустрічається їжак європейський. Але дослідження І. Загороднюка та А. Мішти [25] підтвердили мешкання в Україні лише їжака білочеревого.

Ряд *Soriciformes* – Мідицеподібні

Цей ряд включає 2 родини, 6 видів. З них 1 вид чисельний, 3 види звичайні, 1 вид нечисленний, 1 вид випадковий і потребує охорони.

Родина *Soricidae* Fisher, 1814 – Мідицеві

1. *Sorex minutus* Linnaeus, 1766 – Мідиця мала. Звичайний вид регіону.
2. *Sorex araneus* Linnaeus, 1758 – Мідиця звичайна. Чисельний вид регіону.
3. *Neomys fodiens* Pennant, 1771 – Рясоніжка водяна. Нечисленний вид регіону.
4. *Crocidura leucodon* Hermann, 1780 – Білозубка велика. Випадковий вид. Білозубка велика для дослідженого регіону була неодноразово вказана [49, 68, 75]. У роботі [42] в записі латинією замість білозубки великої, вказана білозубка велика уссурійська, тож зрозуміло, що це помилка друку. Автор зустрів цей вид лише один раз у пелетках сови, зібраних на самому сході дослідженого регіону (Борівський район, берег Краснооскільського водосховища) [35]. Визначення виду підтверджено Є. Серебродольською і Н. Кобинець (Зоологічний музей АН України, Львів). Вид потребує охорони.
5. *Crocidura suaveolens* Pallas, 1811 – Білозубка мала. Звичайний вид регіону.

Родина *Talpidae* Fisher, 1814 – Кротові

6. *Talpa europaea* Linnaeus, 1758 – Кріт європейський. Звичайний вид регіону.

Ряд *Vespertilioniformes* – Лиликоподібні

Дуже вразлива група ссавців. На Харківщині за останні півсторіччя недостатньо вивчена [5, 42, 43 та ін.]. Зараз впевнено можна говорити за те, що даний ряд включає 1 родину, 10 видів. З них 1 вид чисельний, 4 види звичайні, 1 вид нечисленний, 3 види рідкісні, 1 вид випадковий. Всі 10 ви-

дів підлягають охороні [23], нами вказані 5 видів, що потребують додаткових зусиль з боку природоохоронців.

Родина *Vespertilionidae* Gray, 1821 – Лиликові

Вид “Нічниця вусата” сучасними дослідженнями не дістала підтвердження свого існування як на Харківщині, так і загалом на сході України [19].

1. *Myotis dasycneme* Boie, 1825 – Нічниця ставкова. Нечисленний вид. Потребує охорони.
2. *Myotis daubentonii* Kuhl, 1819 – Нічниця водяна. Звичайний вид.
3. *Plecotus auritus* Linnaeus, 1758 – Вухань звичайний Рідкісний вид. Потребує охорони.
4. *Nyctalus leisleri* Kuhl, 1818 – Вечірниця мала. Рідкісний вид. Потребує охорони.
5. *Nyctalus noctula* Schreber, 1774 – Вечірниця руда. Чисельний вид.
6. *Pipistrellus pipistrellus* Schreber, 1774 – Нетопир карликовий. Звичайний вид.
7. *Pipistrellus nathusii* Keyserling et Blasius, 1839 – Нетопир лісовий. Звичайний вид.
8. *Pipistrellus kuhlii* Kuhl, 1817 – Нетопир середземний. Випадковий вид. Уперше знайдений автором у 2002 р. в Харкові, у “сталінській” 4-х поверхівці. Екземпляр знаходиться у фондах музею “Природа” ХНУ. Потребує охорони.
9. *Vespertilio murinus* Linnaeus, 1758 – Лилик двоколірний. Рідкісний вид. Потребує охорони.
10. *Eptesicus serotinus* Schreber, 1774 – Пергач пізній. Звичайний вид.

Ряд *Caniformes* – Вовкоподібні

Даний ряд включає 2 родини, 14 видів. З них 1 вид чисельний, 7 видів звичайні, 4 види нечисленні, 2 види рідкісні, 6 видів потребують охорони, 3 потребують регулювання чисельності.

Таблиця 1. Видовий склад та історичні зміни теріофауни Харківщини за різними авторами
Table 1. Species composition and historical changes of species of the Kharkiv region after different authors

Вид	[75]	[42]	Види	[75]	Авт.	Види	[42]	Авт.	Види
<i>Erinaceus concolor</i> – Їжак білочеревий					+	*		+	*
<i>Erinaceus europaeus</i> – Їжак європейський	*+	*+		*+		*	*+		*
<i>Talpa europaea</i> – Кріт європейський	+	+		+	+		+	+	
<i>Desmana moschata</i> – Хохуля руська	+	+		+		зн.	+		зн.
<i>Neomys fodiens</i> – Рясоніжка водяна	+	+		+	+		+	+	
<i>Sorex minutus</i> – Мідиця мала	+	+		+	+		+	+	
<i>Sorex araneus</i> – Мідиця звичайна	+	+		+	+		+	+	
<i>Crocidura leucodon</i> – Білозубка велика	+	*+		+	+		*+	+	
<i>Crocidura suaveolens</i> – Білозубка мала	+	+		+	+		+	+	
<i>Rhinolophus hipposideros</i> – Підковик малий	+		зн.	+		зн.			
<i>Myotis dasycneme</i> – Нічниця ставкова		+	дод.		+	дод.	+	+	
<i>Myotis daubentonii</i> – Нічниця водяна	+	+		+	+		+	+	
<i>Myotis mystacinus</i> – Нічниця вусата (?)		*+	дод.				*+		*
<i>Plecotus auritus</i> – Вухань звичайний	+	+		+	+		+	+	
<i>Nyctalus leisleri</i> – Вечірниця мала		+	дод.		+	дод.	+	+	
<i>Nyctalus noctula</i> – Вечірниця руда	+	+		+	+		+	+	
<i>Nyctalus lasiopterus</i> – Вечірниця велика		+	дод.				+		зн.
<i>Pipistrellus pipistrellus</i> – Нетопир звичайний	+	+		+	+		+	+	

Вид	[75]	[42]	Види	[75]	Авт.	Види	[42]	Авт.	Види
<i>Pipistrellus nathusii</i> – Нетопир лісовий		+	дод.		+	дод.	+	+	
<i>Pipistrellus kuhlii</i> – Нетопир середземний					+	дод.		+	дод.
<i>Vespertilio murinus</i> – Лилик двоколірний	+	+		+	+		+	+	
<i>Eptesicus serotinus</i> – Пергач пізній	+	+		+	+		+	+	
<i>Eptesicus nilssoni</i> – Пергач північний		+	дод.				+		зн.
<i>Canis lupus</i> – Вовк сірий	+	+		+	+		+	+	
<i>Vulpes vulpes</i> – Лисиця звичайна	+	+		+	+		+	+	
<i>Nyctereutes procyonoides</i> – Єнот уссурійський		+	дод.		+	дод.	+	+	
<i>Martes foina</i> – Куниця кам'яна	+	+		+	+		+	+	
<i>Martes martes</i> – Куниця звичайна	+	*+		+	+		*+	+	
<i>Mustela nivalis</i> – [Тхір] ласка	+	+		+	+		+	+	
<i>Mustela erminea</i> – [Тхір] горностаї	+	+		+	+		+	+	
<i>Mustela lutreola</i> – Норка європейська	+	+		+	+		+	+	
<i>Mustela vison</i> – Норка американська					+	дод.		+	дод.
<i>Mustela eversmanni</i> – Тхір степовий		*+	дод.		*+	дод.	+	+	
<i>Mustela putorius</i> – Тхір чорний	+	+		+	+		+	+	
<i>Vormela peregusna</i> – Перегузня звичайна	+	+		+	+		+	+	
<i>Meles meles</i> – Борсук звичайний	+	+		+	+		+	+	
<i>Lutra lutra</i> – Видра річкова	+	+		+	+		+	+	
<i>Lepus europaeus</i> – Заєць сірий (русак)	+	+		+	+		+	+	
<i>Lepus timidus</i> – Заєць білий (біляк)	+		зн.	+		зн.			
<i>Oryctolagus caniculus</i> – Кріль дикий		+	дод.				+		зн.
<i>Myocastor coypus</i> – Нутрія болотяна					+	дод.		+	дод.
<i>Castor fiber</i> – Бобер європейський					+	дод.		+	дод.
<i>Sciurus vulgaris</i> – Вивірка звичайна	+	+		+	+		+	+	
<i>Marmota bobac</i> – Сурик степовий	+	+		+	+		+	+	
<i>Spermophilus suslicus</i> – Ховрах крапчастий	+	+		+	+		+	+	
<i>Spermophilus pygmaeus</i> – Ховрах сірий	+	+		+	+		+	+	
<i>Myoxus glis</i> – Вовчок сірий	+		зн.	+		зн.			
<i>Dryomys nitedula</i> – Соня лісова	+	+		+	+		+	+	
<i>Muscardinus avellanarius</i> – Вовчок ліскулька	+		зн.	+		зн.			
<i>Sicista subtilis</i> – Мишівка степова		+	дод.				+		зн.
<i>Sicista severtzovi</i> – Мишівка темна					+	дод.		+	дод.
<i>Allactaga major</i> – Тушкан великий	+	+		+	+		+	+	
<i>Spalax microphthalmus</i> – Сліпак звичайний	+	+		+	+		+	+	
<i>Apodemus agrarius</i> – Миша польова	+	+		+	+		+	+	
<i>Micromys minutus</i> – Мишка лучна	+	+		+	+		+	+	
<i>Sylvaemus sylvaticus</i> – Мишак лісовий	*+	+		*+	+		+	+	
<i>Sylvaemus tauricus</i> – Мишак жовтогрудий		+	дод.		+	дод.	+	+	
<i>Sylvaemus uralensis</i> – Мишак уральський					+	дод.		+	дод.
<i>Mus musculus</i> – Миша звичайна	+	+		+	+		+	+	
<i>Mus spicilegus</i> – Миша курганцева		+	дод.		+	дод.	+	+	
<i>Rattus norvegicus</i> – Пацюк мандрівний	+	+		+	+		+	+	
<i>Cricetus cricetus</i> – Хом'як звичайний	+	+		+	+		+	+	
<i>Cricetulus migratorius</i> – Хом'ячок сірий	+	+		+	+		+	+	
<i>Ellobius talpinus</i> – Сліпачок звичайний	+		зн.	+		зн.			
<i>Ondatra zibethica</i> – Ондатра звичайна					+	дод.		+	дод.
<i>Lagurus lagurus</i> – Строкатка степова		+	дод.		+	дод.	+	+	
<i>Myodes glareolus</i> – Нориця руда		+	дод.		+	дод.	+	+	
<i>Arvicola amphibius</i> – Нориця водяна	+	+		+	+		+	+	
<i>Microtus arvalis</i> – Полівка звичайна	*+	*+		*+		зн.	*+		*
<i>Microtus laevis</i> – Полівка лугова					*+	дод.		*+	*
<i>Microtus agrestis</i> – Полівка темна					+	дод.		+	дод.
<i>Microtus oeconomus</i> – Полівка сибірська					+	дод.		+	дод.
<i>Terricola subterraneus</i> – Нориця підземна		+	дод.		+	дод.	+	+	
<i>Sus scrofa</i> – Свиня дика		+	дод.		+	дод.	+	+	
<i>Capreolus capreolus</i> – Сарна європейська	+	+		+	+		+	+	
<i>Alces alces</i> – Лось європейський		+	дод.		+	дод.	+	+	
<i>Cervus dama</i> – [Олень] лань					+	дод.		+	дод.
<i>Cervus elaphus</i> – Олень благородний		+	дод.		+	дод.	+	+	
<i>Ovis musimon</i> – [Баран] муфлон					+	дод.		+	дод.

Примітка: [42], [75] — літературні джерела; “Авт.” — дані автора; “+” — вид присутній; “дод.” — вид доданий порівняно з даними попередника; “зн.” — вид зниклий порівняно з даними попередника; позначка «*» — указує на існуючі доповнення в тексті (при описах рядів).

Родина Canidae Fischer, 1817 – Собачі

1. *Canis lupus* Linnaeus, 1758 – Вовк сірий. Раніше був нечисленний, зараз – звичайний. Потребує регулювання чисельності [73, та ін.].

2. *Vulpes vulpes* Linnaeus, 1758 – Лисиця звичайна. Чисельний вид. Потребує регулювання чисельності, особливо з епідеміологічних міркувань.

3. *Nyctereutes procyonoides* Gray, 1834 – Єнот усурійський. Адвентивний вид. За термін спостережень автора став звичайним. Потребує регулювання чисельності.

Родина Mustelidae Fischer, 1817 – Тхорові

4. *Martes foina* Erxleben, 1777 – Куниця кам'яна. Звичайний вид.

5. *Martes martes* Linnaeus, 1758 – Куниця звичайна. Звичайний вид. Куниця звичайна для дослідженого регіону була неодноразово вказана [47, 49, 68, 75 та ін.]. У роботі [42] назву виду явно пропущено, бо ж у попередніх роботах тих же авторів, даного звіра було вказано, тож зрозуміло, що сталася помилка друку.

6. *Mustela nivalis* Linnaeus, 1766 – [Тхір] ласка. Звичайний вид.

7. *Mustela erminea* Linnaeus, 1758 – [Тхір] горностаї. Рідкісний вид. Потребує охорони.

8. *Mustela lutreola* Linnaeus, 1761 – Норка європейська. Нечисленний вид. До того ж, через “тиск” адвентивної норки американської стає рідкісним. Потребує охорони.

9. *Mustela vison* Schreber 1777 – Норка американська. Адвентивний, нечисленний вид.

10. *Mustela evermanni* Lesson, 1827 – Тхір степовий. Нечисленний вид [7, 73]. Потребує охорони. Тхора степового для дослідженого регіону уперше указав В. Аверін у 1915 р., але він не був упевнений у безперечності визначення виду [1].

11. *Mustela putorius* Linnaeus, 1758 – Тхір чорний. Нечисленний вид. Потребує охорони.

12. *Vormela peregusna* G黦ldenstaedt, 1770 – Перегузня звичайна. Рідкісний вид. Потребує охорони.

13. *Meles meles* Linnaeus, 1758 – Борсук звичайний. Звичайний вид, що є результатом дії наданого йому статусу “червонокнижника” і посиленої охорони у останні десятиріччя.

14. *Lutra lutra* Linnaeus, 1758 – Видра річкова. Нечисленний вид. Потребує охорони.

Ряд Cerviformes – Оленеподібні

Даний ряд включає 3 родини, 6 видів. З них 2 види чисельні, 1 вид нечисленний, 3 види адвентивні. Всі представники цього ряду тяжіють до лісів і отримують державну охорону на місцях. У XVIII столітті в дослідженому регіоні кабан не зустрічався («изгнан человеком» [75]), сарна майже не зустрічалася [11, 75], а про лося і зовсім не чули. Тепер, ці Оленеподібні є невід’ємною частиною теріофауни дослідженого регіону. З часом так само може статися з плямистим оленем, зуб-

ром та іншими мисливськими ссавцями, якщо ентузіасти візьмуться за їх акліматизацію, чи звірі самі знайдуть у мисливській угіддя Харківщини від сусідів і будуть збережені.

Родина Suidae Gray, 1821 – Кабанячі

1. *Sus scrofa* Linnaeus, 1758 – Свиня дика. Чисельний вид.

Родина Cervidae Goldfuss, 1820 – Оленячі

2. *Capreolus capreolus* Linnaeus, 1758 – Сарна європейська. Чисельний вид.

3. *Alces alces* Linnaeus, 1758 – Лось європейський. Нечисленний вид.

4. *Cervus dama* Linnaeus, 1758 – [Олень] лань. Адвентивний, рідкісний вид.

5. *Cervus elaphus* Linnaeus, 1758 – Олень благородний. Адвентивний, рідкісний вид.

Родина Bovidae Gray, 1821 – Бикові

6. *Ovis musimon* Pallas, 1811 – [Баран] муфлон. Адвентивний, рідкісний вид.

Ряд Muriformes – Мишоподібні

Даний ряд включає 9 родин, 28 видів. З них 8 видів чисельні, 5 видів звичайні, 5 видів нечисленні, 6 видів рідкісні, 2 види випадкові, 2 види адвентивні, 4 види потребують охорони.

Надродина Non-Muroidea - Немишоподібні

Родина Myocastoridae Miller et Gidley, 1918 – Нутрієві

1. *Myocastor coypus* Molina, 1782 – Нутрія болотяна. Адвентивний рідкісний вид. Іноді заселяє заплави річок поблизу звіроферм, відкля ссавцям щастить втекти.

Родина Castoridae Gray, 1821 – Боброві

2. *Castor fiber* Linnaeus, 1758 – Бобер європейський. Вид рідкісний. Є дані про мешкання бобрів в регіоні досліджень у доісторичні часи [28, 75]. У 70-ті роки XX ст. деякими мисливськими колективами проведена їх реакліматизація на річках басейнів Дона та Дніпра. Можливо також, що були і заходи із сусідніх областей [73, 74]. Зараз бобра реєструють на усіх річках Харківської обл., окрім Вовчої і Осколу (особисте повідомлення В. Токарського). Вид потребує охорони.

Родина Sciuridae Fischer, 1817 – Вивіркові

3. *Sciurus vulgaris* Linnaeus, 1758 – вивірка звичайна. Чисельний вид.

4. *Marmota bobac* M黦ller, 1776 – Сурик степовий. Чисельний вид [71–73]. Бабак у недавні часи був на межі зникнення. Зараз опіками науковців ХНУ та УТМР, чисельність цього виду настільки піднято, що бабака ввели до списку мисливських ссавців. Як цінний звір потребує охорони.

5. *Spermophilus suslicus* G黦ldenstaedt, 1770 – Ховрах крапчастий. У історичні часи був чисельним [48, 75 та ін.]. Зараз зустрічі спорадичні.

6. *Spermophilus pygmaeus* Pallas, 1778 – Ховрах сірий. Рідкісний вид. Поселення, що були відомі у ХХ ст. [52, 65, та ін.], тепер майже зникли.

Родина Muoxididae Gray, 1825 – Вовчкові

7. *Dryomys nitedula* Pallas, 1779 – Вовчок лісовий. Звичайний вид.

Родина Sminthidae Brandt, 1855 – Мишівкові

8. *Sicista severtzovi* Ognev, 1935 – Мишівка темна. Випадковий вид. За час досліджень зафіксовано лише 1 зустріч у 1982 році (Зачепилівський р-н). Потребує охорони.

Родина Dipodidae Waterhouse, 1842 – Тушканові

9. *Allactaga major* Kerr, 1792 – Тушкан великий. Рідкісний вид. В недалекому минулому звичайний [55 та ін.]. Тепер зустрічі спорадичні. Потребує охорони.

Надродина Muroidea - Мишоподібні

Родина Spalacidae Gray, 1821 – Сліпакові

10. *Spalax microphthalmus* Guldenstaedt, 1770 – Сліпак звичайний. Чисельний вид.

Родина Muridae Illiger, 1811 – Мишачі

11. *Apodemus agrarius* Pallas, 1771 – Миша польова. Чисельний вид.

12. *Micromys minutus* Pallas, 1771 – Мишка лучна. Звичайний вид.

13. *Mus musculus* Linnaeus, 1758 – Миша звичайна. Чисельний вид.

14. *Mus spicilegus* Peteny, 1882 – Миша курганцева. Звичайний вид [26, 38, та ін.].

15. *Sylvaemus sylvaticus* Linnaeus, 1758 – Мишак лісовий. Нечисленний вид, очевидно тому, що по течії Сіверського Дінця проходить східна межа ареалу цього виду [57]. Вид – “Мишак лісовий” у роботі [75] було подано як те, що зараз вважають групою лісових мишаків, у тому числі у дослідженому регіоні: мишаки – лісовий, жовтогрудий і уральський [14, 46, 57].

16. *Sylvaemus tauricus* Pallas, 1811 – Мишак жовтогрудий. Чисельний вид.

17. *Sylvaemus uralensis* Pallas, 1811 – Мишак уральський. Чисельний вид.

18. *Rattus norvegicus* Barmkhoust, 1769 – Пацюк мандрівний. Чисельний вид.

Родина Cricetidae Fischer, 1817 – Хом’якові

19. *Cricetus cricetus* Linnaeus, 1758 – Хом’як звичайний. Рідкісний вид. В недалекому минулому звичайний [49, та ін.]. Зараз зустрічається спорадично, наприклад на полях і у балках поблизу полів. За період досліджень потрапляв у пастки двічі в полі – літом 1982 і 1985 років (Зачепилівський і Чугуївський райони), а також одного разу в степовій балці біля чагарнику терну – влітку 1991 року (Сахновщинський р-н). Маючи статус шкідника рослин, охороні не підлягає.

20. *Cricetulus migratorius* Pallas, 1773 – Хом’ячок сірий. Чисельний вид [32, та ін.].

21. *Lagurus lagurus* Pallas, 1773 – Строкатка степова. Рідкісний вид. В недалекому минулому, ще на початку ХХ ст., строкатка була звичайною і численною [45, 47, 49, 54, 64]. Зараз зустрічається спорадично і найчастіше в сільгоспугідях [33]. Маючи статус шкідника рослин, охороні не підлягає.

22. *Ondatra zibethica* Linnaeus, 1766 – Ондатра звичайна. Адвентивний вид. За останні два десятиріччя чисельність зросла помітно. Вид можна оцінити як чисельний.

23. *Myodes glareolus* Schreber, 1780 – Нориця руда. Чисельний вид. Але так було не завжди. О. Чернай [75] цей вид не вказував, але писав, що “Блазиус причисляет к нашей фауне вид лесной полевки”, А. Силантьев [66] теж не вказував, Н. Сомов [68] вказував, В. Аверін [1] вказував, але посилаючись на Сомова, який її зустрічав лише на північному заході губернії (очевидно, на сході сучасної Сумщини). Але незабаром, О. Мигулін [49] вказував руду норицю для губернії як звичайну, а пізніше [52] наводив про неї дані із заходу, сходу і крайнього півдня (Ізюмський у.). А ще через 30 років І. Сокур [67] вказував, що руда нориця долиною річки Сіверський Донець зайшла далеко на південь. Отже, за 50–60 років цей звірок розширив свій ареал на південь на ~ 300 км.

24. *Arvicola amphibius* Linnaeus, 1758 – Нориця водяна. Рідкісний вид. В недалекому минулому – звичайний [56 та ін.]. Зараз зустрічі спорадичні. Маючи статус носія особливо небезпечних інфекцій охороні не підлягає.

25. *Microtus levis* Miller, 1908 – Полівка лугова. Чисельний вид. Що до її виду-двійника *Microtus arvalis*, то генетичними методами доведено, що *M. arvalis* в дослідженому регіоні не зустрічається [10, 21, 70, наші дані]. “Полівку звичайну” вперше вказано Н. Сомовим [68]. У 80–ті роки ХХ ст. І. Ємельянов з співавт. [10], С. Тесленко [70], І. Загороднюк [21] довели, що в регіоні присутня лише *Microtus levis*.

26. *Microtus agrestis* Linnaeus, 1761 – Полівка темна. Випадковий вид, вказаний в праці В. Гептнера із співавт. [8] і, як припущення, І. Загороднюком [23]. Мешкання нориці темної в регіоні підтверджено за черепами, знайденими в пелетках сов, які зібрано у травні 1997 р. в Борівському районі [30]. Визначення перевірено І. Загороднюком та З. Селюніною. В пастках вид нами не зареєстровано.

27. *Microtus oeconomus* Pallas, 1776 – Полівка сибірська. Рідкісний вид. В Україні цю норицю уперше відмітив Е. Шарлемань в 1915 р. в околицях Києва [76]. Нами цей вид знайдено в 1986 р., реєструється сибірська полівка зрідка, в основному, у північних районах Харківщини. Мешкає в заплавних біотопах, зимою може поселятися в скиртах на плакорі. Вид, скоріш за все, відновлює свій історичний ареал [58].

28. *Terricola subterraneus* Selys-Longchamps, 1836 – Нориця підземна. Нечисленний вид, зустрічається спорадично. Уперше вид знайдено Б. Виноградовим [4] у Зміївському районі на Донецькій біостанції Харківського університету. Зустрічається переважно у схиливих і вологих дібровах.

Ряд Leporiformes – Зайцеподібні

Ряд включає 1 родину, 1 вид. Вид чисельний.

Родина Leporidae Gray, 1821 – Заячі

1. *Lepus europaeus* Pall, 1778 – Заяць сирій. Чисельний вид [79, 80 та ін.].

Види, наявність яких припускається

Ряд Soriciformes – Міщеподібні

Родина Talpidae Fisher, 1814 – Кротові.

1. *Desmana moschata* Linnaeus, 1758 – Хохуля звичайна. У 20 – ті роки ХХ ст., місцями, по середній течії річки Сіверський Донець, ловилася в достатньої кількості [77]. Зараз вид, скоріш за все, зник [22, 61 та ін.] Останні зустрічі, певна річ сумнівні, датуються 1981–1982 роками на Сіверському Дінці поблизу селища Задонецьке Зміївського району (дані опитувань сгерів).

Ряд Vespertilioniformes – Лиликотподібні

Родина Vespertilionidae Gray, 1821 – Лишкові

1. *Myotis mystacinus* Kuhl, 1819 – Нічниця вусата. Вид вказаний лише для середини ХХ ст. [43].

2. *Barbastella barbastellus* Schreber, 1774 – Широковух звичайний. Для регіону даний вид було вказано автору в 1991 р. в бесіді О. Лисецьким. Але літературних даних чи колекційних зразків представлено не було. Не підтверджено розповсюдження в Харківській обл. даного виду і в працях сучасних хіроптеріологів [37].

3. *Nyctalus lasiopterus* Schreber, 1780 – Вечірниця велика. Вид, вказаний лише дослідниками минулого століття [43].

4. *Eptesicus nilssonii* Keyserling et Blasius, 1839 – Пергач північний. Вид, вказаний лише дослідниками минулого століття [43].

Родина Muoxidae Gray, 1825 – Вовчкові

Дослідження багатьох теріологів свідчать про те, що на Харківщині є лише соня лісова [2, 44, 78]. Ми поділяємо сучасні погляди колег на розповсюдження вовчків. Наступну інформацію наводимо як огляд літератури з коментаріями.

1. *Eliomys quercinus* Linnaeus, 1766 – Соня садова. В. Ведмедеря зустрів цей вид в 1959 р. під Харковом у фруктовому саду серед діброви [63]. Автору цей вид не траплявся, проте опитування фахівців-біологів і аматорів інколи підтверджували існування цього виду (без надійних ознак і зразків). Досліджені І. Загороднюком колекційні зразки з музеїв України не підтвердили існування цього виду на Харківщині [78].

2. *Myoxus glis* Linnaeus, 1766 – Вовчок сирій. Вперше указав О. Чернай [75], якого послідовники, скоріш за все, і цитували. Автору цей вид не траплявся, і в даних опитування він також відсутній.

3. *Muscardinus avellanarius* Linnaeus, 1758 – Вовчок ліскулька. Скоріш за все, про цей вид можна сказати те саме, що і про сірого вовчка.

Родина Sminthidae Brandt, 1855 – Мишівкові

4. *Sicista betulina* Pallas, 1775 – Мишівка лісова. Єдина вказівка на мешкання цього виду на Харківщині належить С. Огневу [59] (з повідомлення Переверзєва). Зоогрупою відділу особливо небезпечних інфекцій Харківської облСЕС за період регулярних ловів гризунів, починаючи з 1954 року, мишівка потрапила в пастку тільки раз (1982 рік) і спочатку була визначена як лісова. Пізніше, в Інституті зоології НАН України, звірка було перевизначено як темну степову форму – *Sicista severtzovi* Ognev, 1935. Таким чином, мешкання лісової мишівки на Харківщині залишається не підтвердженим фактичними даними.

5. *Sicista subtilis* Pallas, 1773 – Мишівка степова. Першим степову мишівку для регіону указав А. Силантьєв [66]. О. Лисецький [41] наводить цей вид для Лівобережної України, указуючи, що лови гризунів проводили в декількох областях, включаючи і Харківську. У 1978 р. О. Лисецький з співав. [42] указав мишівку степову для Харківщини. Автору цей вид не траплявся, і в даних опитування він також відсутній. Таким чином, мешкання степової мишівки на Харківщині залишається не підтвердженим фактичними даними.

Родина Muridae Illiger, 1811 – Мишачі

6. *Rattus rattus* Linnaeus, 1758 – Пацюк чорний. Вказаний в доісторичні часи, і з середини XVIII–го століття цей вид вже не спостерігали [75 та ін.]. Автору цей вид не траплявся, і в даних опитування він також відсутній. Таким чином, мешкання чорного пацюка на Харківщині залишається не підтвердженим фактичними даними [20].

Родина Cricetidae Fischer, 1817 – Хом'якові

7. *Microtus arvalis* Pallas, 1779 – Полівка звичайна. Наші дослідження, в тому числі камеральні (n = 236) і генетичні (n = 9), не підтвердили мешкання виду в Харківській обл. Зважаючи на те, що в літературі до кінця ХХ ст. в регіоні досліджень автора указували замість полівки лугової полівку звичайну, цілком логічно всі праці дослідників оцінювати як написані про полівку лугову.

8. *Microtus socialis* Pallas, 1773 – Нориця гуртова. Відоме лише одне визначення цього виду для Харківщини І. Підоплічкою [62]. Автору цей вид не траплявся, і в опитуваннях він також відсутній. Скоріш за все, вид вказано помилково. Крім того, дані сучасних дослідників підтверджують те, що північна межа ареалу цього виду зі сходу на захід проходить значно південніше [16].

Родина Leporidae Gray, 1821 – Заячі

1. *Lepus timidus* Linnaeus, 1758 – Заєць білий. У XIX ст. зустрічався навіть частіше, ніж русак [75]. У кінці XIX ст. біляків указував Н. Сомов [68], але А. Силантьєв [66] не вказував. На початку XX ст. цей вид згадували В. Аверін [1] та О. Мигулін [49] (як «весьма редкого»). Пізніше О. Мигулін писав, що біляк є рідкісним звіром України, і його можна зустріти в лісовій і зрідка на півночі лісо-степової зони України» [49, 52], тобто за межами Харківської області. Зраз достовірних даних про цей вид на Харківщині немає.

2. *Oryctolagus cuniculus* Linnaeus, 1758 – Кріль дикий. Адвентивний вид, який акліматизовано в деяких районах Харківщини у 60–70-ті роки XX ст. Зараз даних про існування цього виду немає.

Обговорення результатів

Порівнюючи склад фауни, указаний О. Чернаєм [75] та О. Лисецьким з співавт. [42] (табл. 1), стає очевидним, що теріофауна збідніла на представників 5 видів. Це такі як: у ряду Лиликоподібні – підковик малий; у ряду Зайцеподібні – заєць білий; у ряду Мишоподібні – вовчки сірий і ліскулька та сліпачок звичайний.

В той же час, теріофауна регіону збагатилася 18 видами: у ряду Лиликоподібні – нічниця вусата (?) і нічниця ставкова, вечірниця мала і вечірниця велика, нетопир лісовий та пергач північний; у ряду Вовкоподібні – єнот уссурійський і тхір степовий; у ряду Зайцеподібні – кріль дикий; у ряду Мишоподібні – нориця руда, мишівка степова, мишак жовтогрудий, миша курганцева, строкатка степова і нориця підземна; у ряду Оленеподібні – свиня дика, лось, та олень благородний.

Далі, порівнюючи список видів, указаних в огляді О. Лисецького з співавт. [42], з нашими даними, стає очевидним, що теріофауна збідніла на представників 6 видів. Це такі як: у ряду Мідицеподібні – хохла руська; у ряду Лиликоподібні – нічниця вусата, вечірниця велика, пергач північний; у ряду Зайцеподібні – кріль дикий; у ряду Мишоподібні – мишівка степова. За цей же час теріофауна Харківщини збагатилася 12 видами.

Це такі як: у ряду Лиликоподібні – нетопир середземний; у ряду Вовкоподібні – норка американська; у ряду Мишоподібні – нутрія болотяна, бобер європейський, мишівка темна, мишак уральський, ондатра звичайна, полівки лугова, темна і сибірська; у ряду Оленеподібні – лань, муфлон.

Причини зникнення видів в дослідженому регіоні, на наш погляд, здебільшого мають антропогенний характер. За рядами картина виглядає так.

- Мідицеподібні – хохла руська, очевидно, не витримала перепромислу [77];

- Лиликоподібні – нічниця вусата (очевидно указана помилково [19]), підковик малий, вечірниця велика, пергач північний, очевидно, були в нашому регіоні рідкісними і чутливими до різнобічних факторів: втрата поселень, зменшення кормових запасів, пряме винищення, тощо [6, 23];

- Зайцеподібні – заєць білий, очевидно, не зміг пристосуватися в регіоні досліджень після активного зведення лісів у XIX–XX ст.; те ж саме відбулося з біляком, наприклад, у Литві [9], а кріль дикий, адвентивний вид, швидко за все не витримав пресингу браконьєрів та хижаків;

- Мишоподібні – вовчки сірий і ліскулька, мишівка степова і сліпачок звичайний, очевидно, не витримали антропогенного навантаження, яке зруйнувало їх екологічні ніші. У ряду Їжакоподібні – їжак європейський, а у ряду Мишоподібні – полівка звичайна – систематичні назви видів було змінено як не вірні для регіону [25, 70].

Збагачення теріофауни від часів А. Черная [75] до нашого часу відбувалося, в основному, завдяки таким чотирьом чинникам:

а) привнесення до фауни адвентивних видів: у ряду Вовкоподібні – єнот уссурійський і норка американська; у ряду Мишоподібні – нутрія болотяна і ондатра звичайна; у ряду Оленеподібні – олень благородний, лань, муфлон;

б) реакліматизація, або розширення ареалів видів: у ряду Лиликоподібні – нетопир середземний; у ряду Мишоподібні – бобер європейський і нориця руда; у ряду Оленеподібні – свиня дика і лось європейський;

Таблиця 2. Дані щодо числа вищих таксонів і видів ссавців в Україні і дослідженому регіоні
Table 2. The structure of the taxonomic relations mammals of Ukraine and Kharkiv region

Надряд	Ряд	Україна		Харківщина		
		Корнєв 1952 [22]	Загороднюк 1999 [8]	Чернай 1853 [52]	Лисецький 1978 [25]	Наші дані
Insectivora	Erinaceiformes	2	3	1	1	1
Insectivora	Soriciformes	9	11	7	7	6 (1)
Archonta	Vespertilioniformes	22	26	7	12	10 (4)
Ferae	Caniformes	17	22	11	13	14 (0)
Glires	Leporiformes	3	3	2	2	1 (2)
Glires	Muriformes	38	52	19	22	28 (8)
Ungulata	Eguiformes	0	2	0	0	0 (0)
Ungulata	Cerviformes	7	9	1	4	6 (0)
Ungulata	Delphiniformes	3	4	0	0	0 (0)
Всього		101	132	48	61	66 (15)

в) застосування генетичних методів у діагностуванні видів-двійників: у ряду Мишоподібні – мишівка темна, мишак уральський;

г) більш активне підключення до вивчення ссавців спеціалістів-біологів різних регіонів і галузей, що загалом в різні часи давало можливість для більш ретельного вивчення біорізноманіття теріофауни Харківщини: у ряду Лилюкоподібні – нічниця ставкова, вечірниця мала, нетопир лісовий; у ряду Вовкоподібні – тхір степовий; у ряду Мишоподібні – миша курганцева, мишак жовтогрудий, строкатка степова, нориця підземна, полівка – темна і сибірська.

Для порівняння фауністичного різноманіття у таблиці 2 наведені вищі таксони видів ссавців України 50-річної давності і сучасні, а також дані по Харківщині 150 річної і сучасні, та 30–50-ти річної давнини і сучасні. Кількість видів, що було вказано на Харківщині попередніми дослідниками, але їх мешкання в регіоні сумнівно, приведена у дужках. Характеристика цих видів дана в підрозділі “Ссавці, зустріч з якими можлива в регіоні досліджень”.

В Україні на початку 50-х років ХХ ст. було відмічено 101 вид ссавців [22], 50 років по тому (у сучасному списку ссавців України) вказано 132 види [23], що на 30,7% більше. В сучасних межах Харківської обл. у 50–ті роки ХІХ ст. нараховували 48 видів ссавців [75], у 50–70 рр. ХХ ст. – 61 вид [42], що на 27,1% більше; зараз тут ссавців – 66 видів, що на 37,5% більше, ніж у ХVІІІ ст.

В Харківській області, порівняно з давніми даними [42, 75], збіднення теріофауни відбулося за рахунок 1 виду ряду Мідицеподібні, 3х видів ряду Лилюкоподібні, 2 видів ряду Зайцеподібні, 4 видів ряду Мишоподібні. Збагачення теріофауни відбулося за рахунок 4 видів ряду Лилюкоподібні, 2 ви-

дів ряду Вовкоподібні, 12 видів ряду Мишоподібні, 5 видів ряду Оленеподібні.

У цілому, не зважаючи на зникнення видів, що не витримали дії антропогенного фактору, результати проведених нами досліджень показують зміни видового складу теріофауни в бік зростання видового багатства ссавців як в Україні загалом, так і в регіоні досліджень майже на 30 %.

Висновки

1. Підтверджено реєстрацію на Харківщині 66 видів ссавців, що складає 50% теріофауни України.
2. У ХХ ст. за аналізований період в Україні кількість видів зросла на 30,7%, в регіоні досліджень – на 37,5%, що свідчить про наявність тенденції до зростання кількості видів як загалом в Україні, так і в конкретному регіоні.
3. Збільшення деяких видів у останні десятиріччя відбулося завдяки: а) привнесенню до фауни адвентивних видів; б) реакліматизації, або розширенню ареалів видів; в) застосуванню генетичних методів у діагностуванні видів-двійників; г) більш активному підключенню до вивчення ссавців спеціалістів-біологів різних регіонів і галузей.
4. В дослідженому регіоні збіднення теріофауни відбулося за рахунок 1 виду ряду Мідицеподібні, 3 видів ряду Лилюкоподібні, 2 видів ряду Зайцеподібні, 4 видів ряду Мишоподібні.
6. Збагачення теріофауни регіону досліджень відбулося за рахунок 4 видів ряду Лилюкоподібні, 2 видів ряду Вовкоподібні, 12 видів ряду Мишоподібні, 5 видів ряду Оленеподібні.
7. З подальшим впровадженням генетичних методів діагностики видів-двійників в практику теріології, напевно, будуть виявлені ще деякі види, нові для регіону досліджень.

Подяки. Автор щиро дякує всім колегам, які допомогли у зборі даних: головному державному санітарному лікарю Харківської області професору І. Кратенко, зоологам Харківської обл. СЕС В. Наглову та Г. Ткачу, робітникам Харківського обл. УТМР С. Луценко та А. Авдєєву, науковцям кафедри зоології та екології тварин ХНУ доценту О. Бартеневу та доценту В. Токарському, доценту Ужгородського НУ І. Загороднюку, професору Таврійської агротехнічної академії А. Волоху, завідувачу відділу молекулярно-генетичних досліджень Інституту агроєкології і біотехнології ААНУ професору Т. Глазко, завідувачу лабораторії генетики екологічних стресів Інституту агроєкології і біотехнології ААНУ О. Ковальовій, завідувачу лабораторії моніторингу вознищевих екосистем Криму А. Дулицькому за практичну допомогу і обговорення результатів досліджень.

1. Аверин В. Г. Краткий обзор вредных и полезных млекопитающих Харьковской губернии // Бюллетень о вредителях сельского хозяйства и мерах борьбы с ними. – Харьков, 1915. – № 1. – С. 13–35.
2. Безродный С. В. Распространение сонь (Rodentia, Gliridae) на Украине // Вестн. зоологии. – 1991. – Том 25, № 3. – С. 45–50.
3. Вальх Б. С. О новом виде мыши (*Mus sergii* sp. nova) // Отдельные оттиски Трудов Харьковского общества Испытателей Природы при Укрглавнауке. – Харьков, 1927. – Том 50, вып. 2. – 2 с.
4. Виноградов Б. С. Нахождение в южной России рода *Pitymys* // Известия Петроградской областной станции защиты растений. – Петроград, 1922. – Том 3. – С. 7–10.
5. Влащенко А. С. Материалы к фауне рукокрылых Харьковской области // Материалы Всеукраїнської зоологічної конференції “Зоологічні дослідження в Україні на межі тисячоліть”. – Кривий Ріг: І.В.І., 2001. – С. 146–148.
6. Волошин Б. В., Баумта А. Кажани Карпат. Польовий визначник. – Краків, Львів, 2001. – 177 с.
7. Волох А. М. Сучасний стан популяцій степового тхора (*Mustela eversmanni* Lesson, 1827) в Україні // Науковий вісник Ужгородського університету Серія Біологія. – 2004. – Випуск 15. – С. 105–109.
8. Гептнер В. Г. Морозова-Гурова Л. Г., Цалкин В. И. Вредные и полезные звери районов полезащитных насаждений. – Москва: МГУ, 1950. – 452 с.
9. Груздев В. В. Экология зайца-русака. (Население вида как элемент ландшафта). – Москва: Изд-во МГУ, 1974. – 164 с.

10. Емельянов И. Г., Загороднюк И. В., Золотухина С. И. Эколого-систематический обзор рецентных хомяковых (Cricetidae, Rodentia) фауны Украины // Хомяковые фауны Украины (фаунистика, систематика, экология и практическое значение). – Киев: АН УССР, Институт зоологии, 1987. – Ч. 1. – 28 с. – (Препринт).
11. Загороднюк И. В. Аловиди сарни (*Capreolus*): природа відмінностей між ними і статус популяцій з України // Вісник Луганського державного педагогічного університету. – 2002. – № 1 (45). – С. 206–222.
12. Загороднюк И. В. Вищі таксономічні ссавців у сучасній фауні України: склад, номенклатура та видове багатство // Доповіді НАН України. – 1998. – № 4. – С. 180–186.
13. Загороднюк И. В. Дика теріофауна Києва та його околиць і тенденції її урбанізації // Вестн. зоології. – 2003. – Том 37, № 6. – С. 29–38.
14. Загороднюк И. В. Идентификация восточноевропейских форм *Sylvaeus sylvaticus* (Rodentia) и их географическое распространение // Вестник зоологии. – 1993. – № 6. – С. 37–47.
15. Загороднюк И. Наземні хребетні України та їх охоронні категорії (довідник для семінарів з зоології, екології, та охорони природи). – Ужгород, 2004. – 48 с.
16. Загороднюк И. О “находке” *Microtus socialis* в Полесье и северной границе его ареала в Восточной Европе // Вестник зоологии. – 1996. – Том 30, № 4–5. – С. 102.
17. Загороднюк И. В. Політичні види: концепція та представленість у теріофауні Східної Європи // Доповіді Національної академії наук України. – 1998. – № 7. – С. 171–178.
18. Загороднюк И. В. Польовий визначник дрібних ссавців України. – Київ, 2002. – 60 с. (Праці Теріологічної Школи, випуск 5).
19. Загороднюк И. Помилкові вказівки виду *Myotis mystacinus* з території України // Вестник зоологии. – 1999. – Том 33, № 3. – С. 110.
20. Загороднюк И. Природна історія пацюка чорного (*Rattus rattus*) в Україні // Урбанізоване навколишнє середовище: охорона природи та здоров'я людини / Під ред. В. Костишина. – Київ, 1996. – С. 228–231. – (Мат-ли Укр. респ. наради, Київ, грудень 1995).
21. Загороднюк И. В. Закономерности и распространение полевок (Rodentiformes, Arvicolini) фауны Украины // Ссавці України: Зб. наук. праць / АН України, Ін-т зоології. – Київ: Наукова думка, 1992. – С. 63–76.
22. Загороднюк И. (ред.). Хохла (*Desmana moschata*) в бассейні Сіверського Дінця / І. Загороднюк, О. Кондратенко, В. Домашнінець та ін. – Київ, 2002. – 64 с. – (Праці Теріологічної школи, випуск 4).
23. Загороднюк И. Ссавці України під охороною Бернської конвенції / Під ред. І. В. Загороднюка. – Київ, 1999. – 224 с. – (Праці Теріологічної Школи, випуск 2).
24. Загороднюк И. В., Киселюк О. І. Концепція бальних оцінок чисельності популяцій ссавців // Природа Розточчя. Збірник науково-технічних праць природного заповідника “Розточчя”. – Івано-Франкове, 1998. – Випуск 1. – С. 187–190.
25. Загороднюк И. В., Мишта А. В. О видовой принадлежности ежей рода *Erinaceus* Украины и сопредельных стран // Вестн. зоологии. – 1995. – № 2–3. – С. 50–57.
26. Загороднюк И. В., Наглов В. А., Зоря А. В. Современное распространение *Mus spicilegus* в Слобжанской Украине // Вестник зоологии. – 1995. – № 5–6. – С. 75.
27. Загороднюк И., Покинчереда В., Киселюк О., Довганич Я. Теріофауна Карпатського біосферного заповідника. – Київ: Інститут зоології НАН України, 1997. – 60 с. – (Вестник зоології. Отдельный выпуск № 5).
28. Записки о Московитских Делах Сигизмунда Вольнаго Барона в Герберштейне, Нейперге и Гюттенгаге. Кратчайшее описание России и Московии, которая ныне состоит ее столицею / Пер. с латыни. – Базель, издание ИОАН – на Опорина, 1841. – С. 94–240.
29. Землі станом на 01.01.2002. Форма 6-зем. Розділ 1, 15 Всього земель в межах адміністративно-територіальних одиниць (102) / Виконавці: Ю. В. Думін, Л. І. Цигікал та ін. – Харків, 2002. – 8 с.
30. Зоря А. В. Видовое разнообразие млекопитающих в Харьковской области и Украине // Матеріали наукових читань, присвячених 70-річчю з дня народження доктора біологічних наук, професора О. П. Крапивного. – Харків: ХДПУ, 1999. – С. 18.
31. Зоря А. В. Грызуны степного комплекса в Харьковском регионе // Роль особо охраняемых природных территорий в сохранении исчезающих степей Евразии // Научные труды государственного природного заповедника “Приурский”. – Чебоксары, Москва, 2002. – Том 9. – С. 139–144.
32. Зоря А. В. К вопросу о прогнозировании численности хомяковых в Харьковской области // Хомяковые фауны Украины (фаунистика, систематика, экология и практическое значение) / В 6 частях. – Киев: АН УССР, Ин-т зоологии, 1987. – Ч. 3. – С. 6–11. (Препринт).
33. Зоря А. В. Степная пеструшка (*Lagurus lagurus*) в Украине: прежние и современные данные о численности вида // Вестник зоологии. – 2001. – Том 35, № 5. – С. 102.
34. Зоря А. В. Участие летучих мышей в распространении бешенства на территории Харьковской области и предупреждение конфликтных ситуаций «человек – летучая мышь» // Мат-лы 8 Всероссийского совещания по рукокрылым. – Рязань et al. – Москва, 2002. – Pars specialis. – С. 118–120.
35. Зоря О. В. Фауністичні комплекси гризунів Харківської області України // Біологія та валеологія. Зб. наук. праць. – ХДПУ, Харків, 2001. – Вип. 4. – С. 58–71.
36. Каталог млекопитающих СССР (плицен-современность). – Л.: Наука, 1981. – 456 с.
37. Ковалева И. М., Тараборкин Л. А. Современный статус и распространение *Barbastella barbastellus* (Chiroptera, Vespertilionidae) в Украине // Вестник зоологии. – 2001. – Том 35, № 3. – С. 79–84.
38. Кондратенко А. В. Курганчикова мышь (*Mus spicilegus*, Mammalia) в восточных регионах Украины // Вестник зоологии. – 1998. – Том 32, № 5–6. – С. 133–136.
39. Корнєєв О. П. Визначник звірів УРСР. – Київ: Радянська школа, 1952. – 216 с.
40. Лисецкий А. С. Животный мир Харьковской области // Матеріали Харьковского отдела Географического общества Украины. – Харьков: ХГУ, 1970. – Вип. 8. – С. 95–104.
41. Лисецкий А. С. Об источниках заселения лесными грызунами искусственных насаждений Левобережной Украины // Вестник Харьковского Университета. Серия биологическая. – Харьков: ХГУ, 1965. – Вип. 1. – С. 108–109.
42. Лисецкий А. С., Кривицкий П. А., Есильевская М. А., Холупняк Ю. К. Методические указания для проведения полевой практики студентов 2 курса по зоологии позвоночных биологического факультета. – Харьков: РИГ ХГУ, 1978. – 49 с.
43. Лисецкий А. С., Куниченко А. А. К фауне летучих мышей (Chiroptera) Харьковской области // Труды научно-исследовательского института биологии Харьковского государственного университета им. А. М. Горького. – Харьков, 1952. – Том 16. – С. 87–92.
44. Лихачев Г. Н. Распространение сонь в Европейской части СССР. – Фауна и экология грызунов. – МГУ, 1972. – Вип. 11. – С. 71–115.
45. Матеріали по динамике фауны мышевидных грызунов СССР (Исторический обзор массовых размножений) / Сост. Б. С. Виноградов. – Ленинград, 1934. – 62 с.
46. Межжерин С. В. Лесные мыши рода *Sylvaeus* Ognev et Vorobiov, 1924 фауны Украины // Млекопитающие Украины (Сборник научных трудов). – Киев: Наукова думка, 1992. – С. 55–63.
47. Мигулін О. О. Звірі УРСР. – Київ: АН УРСР, 1938. – 426 с.
48. Мигулін А. А. Крапчатые суслики Украины. Полтава, 1927. – 6 с.
49. Мигулін А. А. Млекопитающие Харьковской губернии. – Харьков, 1917. – 74 с.
50. Мигулін А. А. Мыши северо-восточной Украины (бывшая Харьковская губерния) – (Muridae) // Тр. Харьковского общества испытателей природы. – 1927. – Том 50, вып. 2. – С. 31 с.
51. Мигулін О. О. Новый підвид миші лісової малої (*Sylvivimus sylvaticus charkovensis* subsp. n.) з Харківської області // Труды Ин-ту зоол. та біол. АН УРСР. – Київ, 1936. – Том 12, № 17. – С. 53–57.
52. Мигулін А. А. Обзор грызунов Украины. – Харьков, 1928. – 15 с.

53. Мигулин А. А. Сони, слепыши, мышовки, тушканчики и зайцы Северо-Восточной Украины (бывшей Харьковской губернии) // Захист рослин (Отдельные оттиски из журнала № 3–4 за 1927–28 г.) – Харьков, 1928. – 12 с.
54. Мигулин А. А. Степная пеструшка (*Lagurus lagurus* Pall.) осенью 1924 года в Харьковской губернии // Захист рослин. – 1925. – Ч. 1–2 (Березень). – С. 57–59.
55. Мигулін О. Шкідні та корисні звірі України. – Харків, 1927. – С. 66–68.
56. Милотин Н. Г. Водяная полевка и природные очаги туляремии пойменно-болотного типа на Левобережье Украины // Материалы 2 межведомственной науч. конф. «Природные и трудовые ресурсы Левобережной Украины и их использование». – Москва: Недра, 1966. – Том 7. – С. 303–308.
57. Наглов В. А. Распространение и численность *Sylvaeus sylvaticus* (Rodentia, Muridae) в Харьковской области // Вестник зоологии. – 1995. – № 5–6. – С. 87–89.
58. Наглов В. А., Зоря А. В. Распространение полевки-экономки (*Microtus oeconomicus*, Mammalia) в Харьковской области // Вестник зоологии. – 1999. – Том 33, № 1–2. – С. 82.
59. Огнев С. И. Звери СССР и прилежащих стран (звери Восточной Европы и Северной Азии). – Москва, Ленинград: АН СССР, 1948. – Том 6. – 559 с. – Карты.
60. Павлинов И. Я., Россолмо О. Л. Систематика млекопитающих СССР: (исследования по фауне Советского Союза) / Под ред. В. Е. Соколова. – Москва: МГУ, 1987. – 285 с.
61. Панов Г. Динаміка ареалів та чисельності напівводних хутрових звірів в Україні у другій половині ХХ століття // Вісник Львів. ун-ту. Серія біологічна. – 2002. – Вип. 30. – С. 119–132.
62. Підоплічка І. Г. Підсумки досліджень погадок за 1924–1935 рр. // Збірник праць зоологічного музею АН УРСР. – 1937. – № 19. – С. 101–170.
63. Редкие и исчезающие растения и животные Украины / В. И. Чопик, Н. Н. Щербак и др. – Киев: Наукова думка, 1988. – 256 с.
64. Селезнів М. Г. Матеріали до вивчення фауни дрібних звірів м. Харкова та його околиць // Матеріали до вивчення фауни дрібних звірів та птахів, що ними живляться. – Київ, 1932. – Вип. 1. – 115 с.
65. Сивков В. В. Некоторые эколого-физиологические особенности крапчатого и малого сусликов на границе ареалов в Харьковской области // Вопросы экологии наземных позвоночных. По материалам IV экологической конференции. – Высшая школа, 1962. – Том 6. – С. 137–138.
66. Силантьев А. А. Зоологические исследования и наблюдения 1894–96 годов // Труды экспедиции, снаряженной Лесным Департаментом под руководством профессора Докучаева. – С.-Петербург, 1898. – Том 4, Вып. 2. – 180 с.
67. Сокур И. Т. Савці фауни України і їх географічне значення. – Київ: Рад. школа, 1960. – 212 с.
68. Сомов Н. Н. Орнитологическая фауна Харьковской губернии. – Харьков, 1897. – 680 с.
69. Татаринов К. А. Позднекайнозойские позвоночные запада Украины: монография. – Луцк: Надстырь, 2000. – 254 с.
70. Тесленко С. В. К методике диагностики и изучения ареалов видов-двойников обыкновенной полевки // Тезисы докладов Всесоюзного совещания по проблеме кадастра и учета животных мира. – Уфа: Башкирское книжное изд-во, 1989. – Ч. 1. – С. 96–97.
71. Токарский В. А. Байбак и другие виды рода сурки. – Харьков, 1997. – 304 с.
72. Токарский В. А. Историческое изменение ареала и численности степного сурка (*Marmota bobak* Mull. 1776) в Украине // Ученые записки Таврического национального университета им. Вернадского. Серия “Биология, химия”. – Симферополь, 2004. – Том 17 (56). – № 2. – С. 173–185.
73. Токарский В. А. Редкие и исчезающие млекопитающие заповедных территорий Харьковской области // Научные исследования на территории природно-заповедного фонда Харьковской области. Сборник научных статей. – Харьков, 2003. – С. 75–81.
74. Токарский В. А., Карташов А. В., Зубатов Ю. М., Козыра П. С. Поселения речного бобра (*Castor fiber*) на северо-востоке Украины // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Біологічні науки. – 2002. – № 1 (45). – С. 104–109.
75. Чернай А. Фауна Харьковской губернии и прилежащих к ней мест составленная, преимущественно по наблюдениям сделанным во время ученой экспедиции, совершенной в 1848 и 1849 годах. Фауна млекопитающих и птиц. – Харьков, 1853. – Вып. 2. – 44 с.
76. Шарлеман Э. В. Млекопитающая окрестностей г. Киева // Материалы к познанию фауны юго-западной России. – Киев: Орнитологическое общество им. К.Ф. Кеслера, 1915. – Том 1. – С. 26–92.
77. Штамм М. Г. До відомостей про поширення хохулі (*Desmana moschata* L.) в басейні р. Дінця // Труды Донецької Наукової Експедиції. – Всеукраїнська спілка мисливців та рибалок, 1930. – № 1. – С. 41–44.
78. Zagorodniuk I. Specimens of *Eliomys quercinus* (Mammalia) collected in the Ukraine // Вестник зоологии. – 1998. – Том 32, N 5–6. – С. 32.
79. Zorya A. *Lepus europaeus* Pallas, 1778: on the biology and epizootology of natural nidi of bacterial infections in northeastern Ukraine // Abstracts Euro-American Mammal Congress, Spain, July 19–24. – Santiago de Compostela, 1998. – P. 412.
80. Zorya A. V. The yersiniosis infection rate in small mammals (Rodentia, Insectivora), hares (*Lepus europaeus* Pallas, 1778) in the Kharkov Region of Ukraine (1988–1999) and opportunity of infecting the man // Symposium «Decline of the European hares: an interdisciplinary European research task» Berlin, 18–22.04. 2001. – Berlin, 2001. – P. 5.

Отримано: 6 грудня 2004 р.

Прийнято до друку: 24 квітня 2005 р.